

**ARCHITEKTURA
KRAJOBRAZU**
LANDSCAPE ARCHITECTURE

MONIKA EWA ADAMSKA

Dr inż. arch.
Politechnika Opolska
Wydział Budownictwa i Architektury
Katedra Architektury i Urbanistyki
e-mail: mo.adamska@po.opole.pl

CMENTARZE WSI POKÓJ ŚWIADECTWEM WIELOKULTUROWEJ HISTORII MIEJSCOWOŚCI

CEMETERIES OF POKÓJ AS EVIDENCE OF MULTICULTURAL HISTORY OF THE VILLAGE

STRESZCZENIE

Pokój to miejscowość położona w województwie opolskim. W XVIII w. wzniesiono tu książęce założenie rezydencjalne, *Carlsruhe*, w formie gwiaździstej kompozycji z centralnym placem, ogrodami i parkami. Miejscowość stała się ośrodkiem kultury i rzemiosła, a od XIX w. uzdrowiskiem. Rok 1945 i dokonane zniszczenia przerwały jej rozwój, a dawne *Carlsruhe* stało się wsią gminną Pokój. Współcześnie trzy cmentarze: ewangelicki, katolicki i żydowski stanowią świadectwo wielokulturowej przeszłości wsi Pokój. W artykule przedstawiono historię cmentarzy, scharakteryzowano ich kompozycje oraz lokalizacje w układzie wsi, zbadano stan zachowania oraz wskazano indywidualne walory estetyczne każdej nekropolii.

Słowa kluczowe: *Carlsruhe*, cmentarz, Pokój, wielokulturowa historia

ABSTRACT

Pokój is a village located in the Opole voivodeship. In the 18th century a princely complex *Carlsruhe* was erected here, in the form of a radiant composition with a central square, gardens and parks. The place became a cultural and craft center, also a health spa since the 19th century. Destruction in 1945 interrupted this development, the former *Carlsruhe* became a commune village Pokój. At present three cemeteries: Evangelical, Catholic and Jewish constitute the evidence of a multicultural past of Pokój village. In the article the history of these cemeteries is presented, composition and location in the village's layout characterized, their state of preservation studied and individual aesthetic values of each necropolis indicated.

Key words: *Carlsruhe*, cemetery, multicultural history, Pokój

WPROWADZENIE

Dzisiejsza wieś gminna Pokój położona ok. 30 km na północ od Opola i otoczona kompleksem lasów to dawne *Carlsruhe*, miejscowość o szczególnej historii. Do 1945 r. *Carlsruhe* było założeniem rezydencjalnym książąt wirtembersko-oleśnickich, znaczącym ośrodkiem kultury i rzemiosła, a od XIX w. również cenionym w regionie uzdrowiskiem. Tu-
taj, w poł. XVIII w. książę wirtembersko-oleśnic-

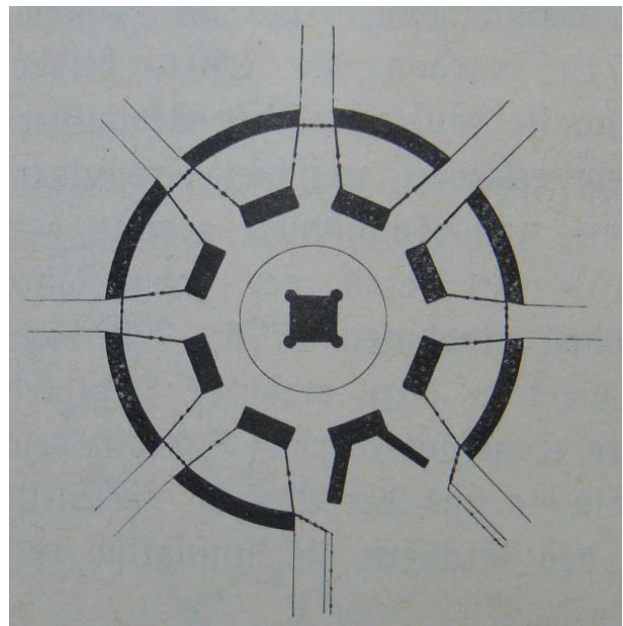
ki Karol Chrystian Erdmann¹ założył zwierzyniec

¹ Książę wirtembersko-oleśnicki, Karol Chrystian Erdmann (1716-1792), założyciel *Carlsruhe*, panował blisko pół wieku. Wśród jego następców wyróżnić należy m.in. księcia Eugeniusza Erdmanna, uzdolnionego muzycznie generała dywizji i księcia Mikołaja, który rozwijał w *Carlsruhe* rolnictwo i leśnictwo. Na pocz. XX w. Pokój był własnością króla Wilhelma II Wirtemberskiego, a ostatnim panującym w Pokoju był książę Albrecht Eugeniusz, który zmarł

i wznosił pałacyk myśliwski, zastąpiony później murem pałacem. Książęcą rezydencję usytuowano w centrum kompozycji z okrągłym placem i układem ośmiu promienistych alei (il. 1). Wokół placu wybudowano oficyny dworskie, a na przedłużeniu jednej z alei wzniesiono kościół ewangelicki o eliptycznym rzucie. Autorem założenia i obiektów był książęcy architekt Georg Ludwig Schirrmmeister². Miejscowość wyróżniały również zakładane z dużym rozmachem ogrody i założenia parkowe. W 2. poł. XVIII w. powstał usytuowany w pobliżu pałacu Ogród Francuski, a na dalej położonych terenach Duży Park Angielski ze stawami, kanałami, wzgórzami oraz obiektami architektonicznymi. Rozwinięciem Ogrodu Francuskiego był utworzony w 1. poł. XIX w. Mały Park Angielski o cechach krajobrazowych³. Równoległe z budową książęcej rezydencji rozwijała się nowa osada, której mieszkańcy zajmowali się głównie rzemiosłem i rolnictwem.

Ważnym elementem rozwoju Pokoju było powstanie w ok. połowie XIX w. uzdrowiska, *Bad Carlsruhe*, korzystającego z naturalnych walorów klimatycznych oraz zasobów przyrodniczych miejscowości. W latach 20. XX w. uzdrowisko zostało przekształcone w górniczy ośrodek sanatoryjny cieszący się dużą popularnością⁴. O ówczesnej randze uzdrowiska świadczy wydanie przewodnika przedstawiającego walory miejscowości wraz z opisami tras wycieczkowych⁵. W 1945 r. uzdrowisko zostało całkowicie zniszczone.

Rozwój Pokoju do 1945 r. odzwierciedla wzrost liczby mieszkańców: w 1798 r. miejscowość liczyła 952 mieszkańców, w 1861 r. już 2364, a w 1944 r. liczba mieszkańców wynosiła 2800⁶, obecnie Pokój liczy tylko ok. 1400 mieszkańców. Społeczność *Carlsruhe* tworzyli w dużej mierze mieszkańcy wyznania ewangelickiego, religii książęcej rodziny. Drugą pod względem liczebności grupę mieszkańców stanowili katolicy. W Pokoju osiedlali się również Żydzi skupiając się w niewielkiej wspólno-

Il. 1. Układ okrągłego placu z książęcą rezydencją, ośmioma oficynami i promienistymi alejami w 1790 r. [2, s. 11].

Ill. 1. The circular square with the Duke's manor house, eight manor outbuildings and radial alleys in 1790 [2, p. 11].

cie, liczącej w okresie największego jej rozwoju ok. 130 członków⁷. W 1861 r., wśród 2364 mieszkańców miejscowości było 1411 ewangelików, 825 katolików i 128 Żydów⁸. Wielokulturowość dawnego *Carlsruhe* wyrażała się poprzez m.in. współistnienie odrębnych miejsc kultu religijnego dla każdego z wyznań. Już w XVIII w. powstał wspomniany powyżej kościół ewangelicki, w 2. poł. XIX w. wzniesiono synagogę zniszczoną w 1938 roku. Katolicy gromadzili się początkowo w adaptowanym pomieszczeniu, później w wybudowanej kaplicy, a od początku XX w. w kościele o neobarokowej stylistyce. Do dzisiaj w obrębie wsi, znajdują się trzy, osobne dla każdego wyznania, cmentarze (il. 2).

ZAKRES OPRACOWANIA, CEL I STAN BADAŃ

Problematyka niniejszego opracowania dotyczy trzech zabytkowych cmentarzy: ewangelickiego, katolickiego i żydowskiego zlokalizowanych w strukturze przestrzennej wsi Pokój, w województwie opolskim. W artykule przedstawiono historię cmentarzy, scharakteryzowano ich układy kompozycyjne oraz lokalizację w przestrzeni wsi, zbadano stan za-

w 1954 r. w Stuttgarcie. J. Schmidt, *Pokój – Carlsruhe (1748-1945)*. Monografia, Urząd Gminy Pokój, Gminny Ośrodek Kultury w Pokoju, 1998, s. 39-41.

² T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII województwo opolskie, z. 11 miasto Opole i powiat opolski, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1968, s. 95-101.

³ E. Gosławska, J. Schmidt, *Założenie parkowe w Pokoju, Pokój*. Monografia, (red.) E. Gosławska, Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój 2015, s. 75-94.

⁴ I. Spielvogel, M. Migała, K. Spałek, *Opolskie uzdrowiska*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, Opole 2012, s. 59-65.

⁵ F. Stumpe, *Führer durch Bad Carlsruhe O.S. und seine romantische Vergangenheit*, Schweidnitz 1927.

⁶ J. Schmidt, *Pokój – Carlsruhe...*, *op. cit.*, s. 49-52.

⁷ M. Borkowski, A. Kirmiel, T. Włodarczyk, *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Muzeum Historii Żydów Polskich, Warszawa 2008, s. 138.

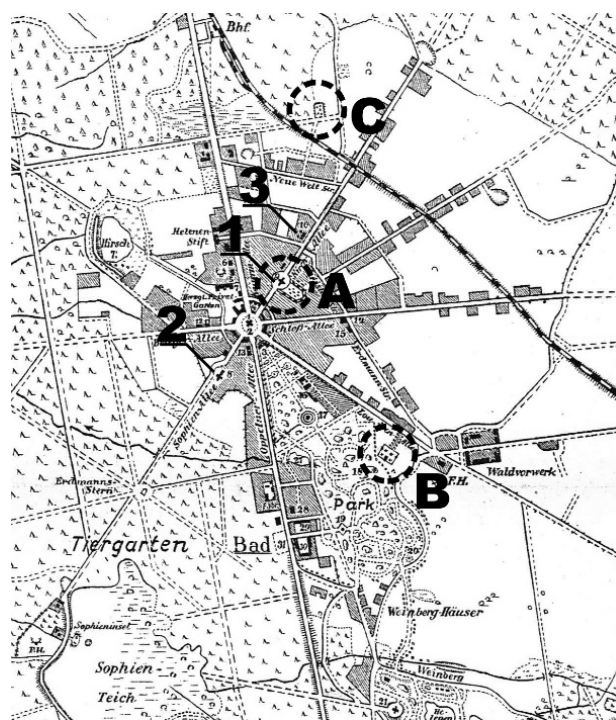
⁸ J. Schmidt, *Pokój – Carlsruhe...*, *op. cit.*, s. 49-52.

chowania w oparciu o przeprowadzone wizje lokalne oraz wskazano indywidualne walory estetyczne każdej nekropolii.

W literaturze przedwojennej dotyczącej sztuki Śląska można znaleźć szereg cennych zdjęć przedstawiających nieistniejące już w dużej części dziedzictwo architektoniczne Pokoju, w tym nieliczne zdjęcia pomników nagrobnych cmentarza ewangelickiego⁹. Gwiazdźiste założenie urbanistyczne miejscowości oparte o wzorce francuskie to przykład ujęty w większości opracowań dotyczących historii urbanistyki.

Od kilkunastu lat wzrasta zainteresowanie historią i świetnością lat minionych Pokoju. Po 17 latach od ukazania się pierwszej monografii Pokoju autorstwa J. Schmidta¹⁰, w 2015 r. wydana została kolejna, pod redakcją E. Gośławskiej, rozszerzona i zaktualizowana, obejmująca dzieje Pokoju od jego powstania do czasów powojennych¹¹. Dzieje *Bad Carlsruhe* powstałego w oparciu o odkryte w XIX w. lecznicze źródła oraz uzdrowskie walory klimatu, przedstawione zostały w przywołanej już książce o dawnych uzdrowskich Opolszczyzny¹². Autorka niniejszego artykułu analizowała rolę wartości dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego w lokalnym rozwoju terytorialnym wsi Pokój¹³. Brakuje jeszcze najnowszych dziejów miejscowości obejmujących m.in. historię Festiwalu Muzyki Zabytkowych Parków i Ogrodów im. Carla Marii von Webera, który od 2004 r. odbywa się w Pokoju wiosną każdego roku¹⁴.

Powyższy przegląd literatury i stanu badań pokazuje, że cmentarze Pokoju nie objęte zostały do tej pory szerszym, spójnym opracowaniem i stanowią tematykę zaznaczoną w literaturze w ograniczonym

II. 2. Lokalizacja cmentarzy oraz obiektów sakralnych w Pokoju: 1. kościół ewangelicki Zofii, 2. kościół katolicki, 3. synagoga zniszczona w 1938 r., A. cmentarz ewangelicki, B. cmentarz katolicki, C. cmentarz żydowski. Opracowanie autorki na podstawie planu *Carlsruhe* z 1927 r. [14, b.s.].

III. 2. The location plan of the cemeteries and the sacral architecture in Pokój: 1. Evangelical church, 2. Catholic church, 3. Synagogue destroyed in 1938, A. Evangelical cemetery, B. Catholic cemetery, C. Jewish cemetery (author's own elaboration based on the *Carlsruhe* plan from 1927 [14, without page].

zakresie. Ogólne informacje o cmentarzach: ewangelicko-augsburskim, katolickim i żydowskim zawarte są w monografii Pokoju pod redakcją E. Gośławskiej¹⁵. Historia gminy żydowskiej w Pokoju przedstawiona została w opracowaniu autorstwa M. Rossy, w którym jeden z rozdziałów dotyczy kirku-tu w Pokoju¹⁶. Autor, osobiście zaangażowany w renowację cmentarza, przedstawia w nim jego historię wraz z inwentaryzacją blisko 50 inskrypcji na zachowanych macewach. Problematyka cmentarzy żydowskich Opolszczyzny, stanowiąca tło dla historii nekropolii w Pokoju, była przedmiotem badań H. Łabęckiej¹⁷. Informacji o cmentarzu ewangelicko-augsburskim dostarczają: dokumentacja ewidencyjna i projekt rewaloryzacji wykonane na zlecenie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opo-

⁹ R. Konwiarz, *Alt-Schlesien: Architektur. Raumkunst. Kunstgewerbe*, Stuttgart 1919

J. von Golitschek, H. Lutsch, *Schlesien Kunstdenkmäler*, t. I, Flechsig, Würzburg 2001.

¹⁰ J. Schmidt, *Pokój – Carlsruhe...*, *op.cit.*

¹¹ Pokój. Monografia, (red.) E. Gośławska, Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój 2015.

¹² I. Spielvogel, M. Migala, K. Spalek, *Opolskie uzdrowska...op.cit.*, s. 59-65.

¹³ M.E. Adamska, *Rola wartości dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego w lokalnym rozwoju terytorialnym wsi Pokój [w:] Nowe idee w planowaniu rozwoju terytorialnego t. IV Dziedzictwo kulturowe i wartości przyrodnicze w planowaniu przestrzennym. Wybrane przykłady* (red.) E. Węclawowicz-Bilska, Monografia 548, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2017, s. 93-118.

¹⁴ W życiu muzycznym *Carlsruhe* największym wydarzeniem był pobyt Carla Marii von Webera, kompozytora epoki romantyzmu, który na pocz. XIX w. przebywał na dworze książęcym, i tu skomponował niektóre ze swoich muzycznych dzieł. J. Schmidt, *Pokój – Carlsruhe...*, *op.cit.*, s. 25-27.

¹⁵ *Pokój. Monografia...op.cit.*

¹⁶ M. Rossa, *Członkowie związku synagogalnego w Pokoju na Górnym Śląsku*, *Zeszyty Eichendorffa*, nr 34, 2011, s. 29-67.

¹⁷ H. Łabęcka, *Cmentarze żydowskie Opolszczyzny [w:] Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 2, *Cmentarze żydowskie*, (red.) J. P. Woronczak, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław 1995, s. 151-154.

lu oraz krótka informacja o pomnikach nagrobnych i nagrobkach zawarta w opracowaniu T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego¹⁸.

Niniejszy artykuł jest próbą spójnego przedstawienia nekropolii Pokoju na tle historii miejscowości.

W pracy wykorzystano źródłowe materiały pisane, zarówno przedwojenne jak i współczesne: książki, monografie, przewodniki, publikacje naukowe, opracowania projektowe i planistyczne. Nieliczenie reprezentowana historyczna kartografia i ikonografia stanowiła uzupełnienie materiałów pisanych. Istotnym elementem prowadzonych badań były wizje lokalne analizowanych cmentarzy i wykonane inwentaryzacje fotograficzne.

CMENTARZ EWANGELICKI

Jak przedstawiono we wprowadzeniu, wśród mieszkańców dawnego Carlsruhe dominowali ewangelicy, którzy w pierwszych latach funkcjonowania miejscowości uczestniczyli w mszach odprawianych w książęcej rezydencji oraz w kościele ewangelickim w niedalekiej wsi Mąkoszyce¹⁹. Po uzyskaniu królewskiej zgody przystąpiono do budowy kościoła ewangelickiego w Pokoju ukończonej w 1775 roku. Kościół o eliptycznym rzucie zlokalizowano na jednej z promienistych osi, biegnącej w kierunku północno-wschodnim, *Kirch Allee*, dzisiejszej ulicy 1 Maja. Ulica ta wraz z położoną na jej przedłużeniu, po przeciwnej stronie okrągłego placu, ulicą Kościelną z kościołem katolickim tworzą sakralną oś miejscowości.

Cmentarz ewangelicki założono w 2. poł. XVIII w.²⁰ sytuując go obok kościoła, na przedłużeniu jego poprzecznej osi, prostopadłe do *Kirch Allee* (il. 2, 3). Wraz ze wzrostem liczby ewangelików w Pokoju, cmentarz został pod koniec XVIII w. powiększony w kierunku południowo-wschodnim. Obecnie ne-

Il. 3. Cmentarz ewangelicki. Główna oś nekropolii z barokowym kościołem Zofii (foto M.E. Adamska, 2010).

Ill. 3. Evangelical cemetery. The main axis of necropolis with the Baroque Church (photo by M.E. Adamska, 2010).

kropolia ma kształt zbliżony do wydłużonego prostokąta o pow. ok. 0,7 ha, z nieregularnym rozszerzeniem od południowego wschodu i wklęsłą linią eliptycznego łuku od północnego-zachodu, po stronie wejścia. Głównym elementem kompozycyjnym cmentarza jest główna aleja, podłużna oś założenia, prowadząca od bramy wejściowej i kończąca się w ok. 2/3 długości cmentarza (il. 3). Przy alei lokalizowane były nagrobki rodziny

książęcej von Württemberg oraz znaczących obywateli miejscowości. Poza główną osią cmentarz pozbawiony jest w zasadzie cech rozplanowania w postaci kwater czy regularnego układu alejek. Większość nagrobków usytuowana jest swobodnie, w układzie prostopadłym do głównej alei lub do jednej z granic działki w głębi cmentarza, gdzie znajduje się niewielki budynek kaplicy. Nekropolia jest w całości ogrodzona, na wyróżnienie zasługuje część frontowa o wklęsłej linii łukowej, dostosowana do elipsy rzutu kościoła Zofii, o masywnych słupach z namiotowymi nakryciami oraz

drewnianych przęsłach. Główną bramę wejściową, również drewnianą, wieńczą kamienne postaci dwóch aniołów przeniesionych po drugiej wojnie światowej sprzed krypty kościoła ewangelickiego.

¹⁸ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Katalog zabytków sztuki w Polsce...op. cit.*

¹⁹ J. Schmidt, *Parafia ewangelicko-augsburska*, [w:] *Pokój*. Monografia, (red.) E. Gosławska, Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój 2015, s. 131.

²⁰ Trudno jest ustalić dokładną datę powstania cmentarza. T. Chrzanowski i M. Kornecki piszą ogólnie w 1968 r., że cmentarz wytyczono współcześnie z osiedlem. W decyzji w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków z 1992 r. podany jest 1755 rok jako data założenia cmentarza. W monografii z 2015 r. pod redakcją E. Gosławskiej datę powstania cmentarza określa się na ok. 1755 r. W projekcie rewaloryzacji z 2015 r. wskazany jest 1765 r., w którym przystąpiono również do budowy położonego w sąsiedztwie kościoła Zofii.

Wśród osobistości dawnego *Carlsruhe* pochowanych na ewangelickiej nekropolii należy w pierwszej kolejności wymienić członków książęcej rodziny. W środkowej części głównej alei spoczęła księżna Louisa Stolberg-Gedern, żona drugiego właściciela Pokoju. Jej nagrobek stanowi kamienna, wypukła płyta z reliefowym napisem. Na końcu głównej alei znajduje się grobowiec książęcej pary Wilhelminy Eugonii oraz księcia Nikolausa von Württemberg otoczony niskim ogrodzeniem z kutych elementów i obecnie pokryty bluszczem. Obok usytuowano grobowiec księżnej Amalii zu Hohenlohe-Langenburg²¹, który wieńczy 4-metrowy, marmurowy krzyż również porośnięty bluszczem. Założyciel Pokoju, książę Carl Christian Erdmann von Württemberg-Oels (1716-1792) spoczywa w książęcej krypcie barokowego kościoła Zofii²².

Rangę głównej alei podkreślały również nagrobki o znaczących walorach artystycznych zasłużonych obywateli dawnego *Carlsruhe*. W sąsiedztwie miejsca spoczynku księżnej Louisy znajduje się klasycystyczny pomnik nagrobny zmarłego w 1806 r. nadleśniczego Heinricha von Bürgsdorf w formie kolumny ze wspartą na niej postacią kobiecą w pozie zadumy. Na kolumnie znajdowała się, niezachowana już dzisiaj, urna dekorowana marmurową płaskorzeźbą z popiersiem zmarłego (il. 4). Autorem wykonanej w piaskowcu i marmurze kompozycji jest Johann Gottfried Schadow²³, znany niemiecki rzeźbiarz, przedstawiciel klasycyzmu, autor m.in. kwadrygi na Bramie Brandenburskiej w Berlinie.

Według dokumentacji ewidencyjnej cmentarza ewangelickiego opracowanej w 2014 r. zinventaryzowano na terenie nekropolii 345 obiektów nagrobnych: nieliczne XVIII-wieczne i z czasów po drugiej wojnie światowej, liczniejsze XIX-wieczne i przeważające z okresu 1900-1945²⁴. Część z nich to jedynie zachowane fragmenty obramień lub narysy dawnych grobów. Teren cmentarza, poza główną aleją i nielicznymi ścieżkami, porasta trawa oraz miejscami bluszcz, które pokrywają niskie elementy historycznych grobów ziemnych, pozostawiając widoczne jedynie cokoły i tablice. Dodatkowo, w porze wiosennej zakwita cebulica syberyjska, której

Il. 4. Cmentarz ewangelicki. Pomnik nagrobny nadleśniczego Heinricha von Bürgsdorf z pocz. XIX w. autorstwa Johanna Gottfrieda Schadow. [5, s. 340].

Ill. 4. Evangelical cemetery. Grave monument of Chief Forester Heinrich von Bürgsdorf from the beginning of the 19th century by Johann Gottfried Schadow. [5, p. 340].

intensywne niebieskie kwiaty na tle zieleni pozostałej roślinności tworzą malowniczy obraz.

W północno-wschodniej części cmentarza zlokalizowana jest niewielka kwatera żołnierzy poległych w pierwszej wojnie światowej. Groby ziemne z betonowym obramieniem wieńczą niewielkie, metalowe tablice z krzyżem żelaznym.

Większość historycznych pochówków, zarówno XIX-wiecznych jak i z początku XX w., to groby ziemne często z betonowymi obramieniami, czasami z niskimi żeliwnymi ogrodzeniami oraz zróżnicowanymi elementami pionowymi lub ukośnymi z inskrypcjami. Wśród rozwiązań przeważają umieszczone na niskich cokołach kamienne tablice z granitu lub piaskowca o różnej grubości, grubsze w układzie pionowym lub cieńsze w pochyleniu – wówczas z elementem podpierającym, czasami w kształcie wolutowej konsoli (il. 5). Obok inskrypcji

²¹ J. Schmidt, *Pokój – Carlsruhe...*, *op.cit.*, s. 39-41.

²² E. Gosławska, *Carl Christian Erdmann von Württemberg-Oels – założyciel Pokoju*, [w:] *Pokój. Monografia*, (red.) E. Gosławska, Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój 2015, s. 39.

²³ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Katalog zabytków sztuki w Polsce...op.cit.*, s. 99.

²⁴ L. Majerczak, *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Pokoju* (mps w WUOZ w Opolu), 2014.

Il. 5. Cmentarz ewangelicki. Rozwiązania kompozycyjne historycznych nagrobków (foto M.E. Adamska, 2010).

Ill. 5. Evangelical cemetery. Compositions of historical graves (photo by M.E. Adamska, 2010).

cji wykutych bezpośrednio w granicie i piaskowcu można spotkać również szklane lub marmurowe cienkie płyty epitafijne wmontowane w cokół z innego materiału. Do oryginalnych rozwiązań należą dwa XIX-wieczne pomniki stylizowane na pień drzewa; pierwszy z owalną tablicą epitafijną, drugi zdobiony motywem dębowych liści i żółędzi. Kompozycje części nagrobków z okresu 1900-1945 nawiązują do stylistyki secesji, art deco i klasycyzmu. Na wyróżnienie zasługuje również kilka tablic w formie krzyży o indywidualnym kształcie z okresu międzywojennego.

W treści inskrypcji umieszczane były, obok dat urodzin i śmierci, również informacje o zawodzie, pokrewieństwie i cechach zmarłego, a w przypadku kobiet nazwisku panińskim. Odczytując napisy na grobie małżeństwa Wolffów można się dowiedzieć, że zmarły w 1904 r. Ferdinand Wolff był rentierem, a panińskie nazwisko jego żony Caroline brzmiało Biedermann. Wyrażano również żal z powodu zbyt wczesnego odejścia, czasami pojawiało się symboliczne „Auf Wiedersehen” (Do zobaczenia)... Wśród nazwisk dominują niemiecko brzmiące, nazwiska o śląskich czy polskich korzeniach to m.in. : Mokros, Jasny, Wieczorek, Trzewik, Masarczyk.

Współczesne nagrobki, w większości murowane o granitowych płytach i tablicach, wykonane według standardowej oferty zakładów kamieniarskich, najczęściej nie mają szczególnych wartości artystycznych, a nawet estetycznych.

Szczególnego uroku tej malowniczej nekropolii dodaje zielenń wysoka. W drzewostanie cmentarza przeważają żywotniki zachodnie, ponadto wyróżniają się malownicze solitery dwóch dębów szypułkowych oraz buka pospolitego w odmianie czer-

wonolistnej. Inne gatunki tworzące zielenń wysoką cmentarza to: cyprysyki nutkajskie, klony pospolite i jesiony wyniosłe. Część drzew nekropolii, również część nagrobków oraz ogrodzenia porośnięte są bluszczem.

Cmentarz w 1992 r. został wpisany do rejestru zabytków województwa opolskiego pod numerem Ks. A. t. I-289/92²⁵, jest cmentarzem czynnym, choć niewiele dokonuje się na nim pochówków z racji nielicznej już społeczności ewangelickiej.

CMENTARZ KATOLICKI

Początek istnienia wspólnoty katolickiej w Pokoju datuje się na koniec XVIII w., tworzyli ją wówczas katolicy mieszkańcy Pokoju oraz sąsiednich miejscowości. Samodzielna parafia w Pokoju powołana została w 1903 r. Pierwotnie msze święte sprawowano w dawnej oranżerii, wkrótce wybudowano kaplicę. W związku ze stale powiększającą się liczbą wiernych oraz powołaniem parafii, w 1908 r. ukończono budowę kościoła w Pokoju, w stylistyce neobaroku, według projektu znanego śląskiego architekta Ludwiga Schneidera²⁶. Neobarokowa świątynia katolicka oraz barokowy kościół ewangelicki, położone po przeciwległych stronach centralnego placu, przy wychodzących z niego promienistych ulicach, tworzą oś sakralną miejscowości i stanowią jej przestrzenne dominanty.

Cmentarz katolicki, najmłodszy wśród nekropolii Pokoju, założony został w 1907 roku²⁷. Położony jest w południowo-wschodniej części wsi, na ówczesnych i dzisiejszych krańcach miejscowości (il. 2), w głębi ulicy Wolności (dawna *Louisen Allee*), jednej z promienistych osi. Pierwotny układ cmentarza stanowiła regularna, symetryczna kompozycja oparta o plan prostokąta, z dwiema krzyżującymi się pod kątem prostym alejami wyznaczającymi cztery sektory. Na zamknięciu głównej alei zlokalizowano niewielką cmentarną kaplicę o dwuspadowym dachu z sygnaturką oraz tynkowanymi elewacjami wzbogaconymi detalem z czerwonej cegły ceramicznej. W symbolicznym miejscu przecięcia alei, umieszczono krzyż stanowiący do dzisiaj dominantę w układzie cmentarza. Takie tradycyjne rozwiązanie kompozycyjne, o regularnym rozplanowaniu, nale-

²⁵ *Wykaz obiektów nieruchomych zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków województwa opolskiego*, stan na dzień 31 maja 2017 r. http://www.wuozopole.pl/images/rejestr/rejestr_nieruchome.pdf, dostęp 2017-11-15.

²⁶ K. Rusinek, *Parafia rzymskokatolicka*, [w:] *Pokój*. Monografia, (red.) E. Gosławska, Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój 2015, s. 141-144.

²⁷ *Ibidem*, s. 153.

Il. 6. Cmentarz katolicki. Kwaterna żołnierzy poległych w pierwszej wojnie światowej wraz z monumentem (foto M.E. Adamska, 2010).

Ill. 6. Catholic cemetery. Section of the soldiers who died in the World War I along with the monument (photo by M.E. Adamska, 2010).

zało do najczęściej stosowanych w nowo zakładanych wiejskich cmentarzach lokalizowanych od początku XIX w., zgodnie z pruskimi przepisami, na obrzeżach miast i wsi, w oddaleniu od kościołów²⁸. Współcześnie, cmentarz został rozbudowany w kierunku wschodnim o dwa prostokątne sektory, co zacierza pierwotny układ krzyża.

Według karty ewidencyjnej cmentarza z 1985 r., z okresu do 1945 r., zachowało się ok. 350 nagrobków. Po drugiej wojnie światowej, do lat 80. XX w. liczba ta się prawie podwoiła. Z pierwszego okresu wyróżnia się kwaterna żołnierzy – mieszkańców ówczesnego *Carlsruhe*, katolickich parafian, którzy polegli w pierwszej wojnie światowej (il. 6). Proste w formie groby ziemne o betonowych obramieniach wieńczą postumenty z metalową tablicą i żelaznym krzyżem. W regularny układ kilku rzędów nagrobków wkomponowany został monument ku czci poległych, w formie pionowego bloku z nazwiskami żołnierzy, zwieńczony podobnie jak nagrobki krzyżem żelaznym. Monument flankują dwa świerki. Na cmentarzu znajduje się również wspólna mogiła mieszkańców Pokoju, którzy zginęli w 1945 roku. W okresie 1907-1945 pochówki odbywały się w przeważającej większości w grobach ziemnych. W nagrobkach z dwóch pierwszych dekad XX w. powtarza się rozwiązanie z kamiennym postumentem zwieńczonym krzyżem. Wśród rozwiązań

z okresu międzywojennego można wskazać pionowe, kamienne płyty zamknięte prosto, trójkątnie lub łukiem, ale też inspirowane nowoczesnymi trendami płyty betonowe kształtowane w formie uproszczonych, stylizowanych krzyży. Współczesne, w większości murowane groby, licowane kamieniem, to podobnie jak na cmentarzu ewangelickim, głównie typowe rozwiązania pozbawione szczególnych wartości artystycznych.

Zieleń wysoką cmentarza tworzą tuje i świerki nie stanowiące planowej kompozycji. Na uwagę zasługuje sąsiedztwo jednego z założeń parkowych Pokoju, którego starodrzew stanowi malownicze tło katolickiej nekropolii.

Współcześnie cmentarz zajmuje powierzchnię ok. 0,65 ha, jest ogrodzony ogrodzeniem o metalowych przesłach i murowanych słupach. Cmentarz w 1992 r. został wpisany do rejestru zabytków województwa opolskiego pod numerem Ks. A. t. I-285/92²⁹, jest czynną i podstawową nekropolią Pokoju.

CMENTARZ ŻYDOWSKI

W XVII i XVIII w. jedynym miastem ze społecznością żydowską na Śląsku Opolskim była Biąła, położona w południowej części dzisiejszego woj. opolskiego. Królewski edykt z 1812 r. przyznawał prawa obywatelskie Żydom, równouprawnienie w kwestii osiedlania się, wyboru zawodu oraz zezwalał na powstanie gmin żydowskich w miastach Opolszczyzny³⁰.

Wraz z rozwojem rezydencji książęcej i osady, również w Pokoju osiedlali się Żydzi. W latach 60. XIX w. adaptowano na bożnicę istniejący budynek, wkrótce wzniesiono synagogę, spaloną w czasie „Nocy kryształowej” w 1938 roku. Do dnia dzisiejszego zachowały się nieliczne materiały archiwalne o gminie żydowskiej w Pokoju, głównie w zbiorach Archiwum Państwowego w Opolu. Cennym źródłem informacji są zachowane macewy na żydowskim cmentarzu³¹. Ze źródeł tych wynika, że pod koniec XIX w. społeczność żydowska Pokoju zajmowała się głównie handlem, inne uprawiane zawody to gorzelnik, farbiarz i rzeźnik. Elitę intelektualną żydowskich mieszkańców Pokoju tworzyli wówczas: doktor medycyny Hermann Freund – założyciel uzdrowiska w Pokoju oraz nauczyciel Julius Goldstein³². Większość mieszkańców Pokoju,

²⁸ A. Majdecka-Strzeżek A., *Historyczne cmentarze ogrody pamięci jako wyróżniki krajobrazu kulturowego*, Czasopismo Techniczne, z. 2-A/2012, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, s. 72-75.

²⁹ *Wykaz obiektów nieruchomości...op.cit.*

³⁰ H. Łabęcka, *Cmentarze żydowskie...op.cit.*, s. 150.

³¹ M. Rossa, *Członkowie związku...op.cit.*, s. 29.

³² *Ibidem*, s. 29-32.

również Żydzi, prowadziła niewielkie gospodarstwa uzupełniające rodzinny budżet.

W 1845 r. w dawnym *Carlsruhe* mieszkało 96 Żydów (4,5% ogółu mieszkańców), a 1861 r. już 128 (5,4% ogółu mieszkańców). Przed wybuchem drugiej wojny światowej w miejscowości mieszkało już jedynie 42 Żydów (2% ogółu mieszkańców)³³.

Najstarszym kirkutem na Śląsku Opolskim był założony w 1. poł. XVII w. cmentarz w Białej. Pod koniec XVIII w. powstały kirkuty m.in. w Brzegu, Głubczycach i Namysłowie oraz w Miejscu w pobliżu Pokoju. W XIX w. założono kolejne cmentarze w wielu miastach i kilku wsiach obecnego woj. opolskiego, m.in. w dawnym *Carlsruhe*³⁴.

Podstawową różnicą w traktowaniu cmentarza przez chrześcijan i Żydów jest różnie poczucie jego trwałości. W kulturze chrześcijańskiej możliwe jest naruszenie grobu i dokonanie na tym miejscu ponownego pochówku po czasie wynikającym głównie z przepisów sanitarnych, możliwa jest również likwidacja cmentarza i przeznaczenie terenu na inne cele. W kulturze żydowskiej grób jest nieograniczenie trwały i dopóki znana jest jego lokalizacja, miejsce nie może być naruszone czy przeznaczone do innych celów³⁵.

Cmentarz żydowski w Pokoju został założony ok. 1870 roku³⁶. Kirkut został zlokalizowany na północno-wschodnich obrzeżach miejscowości, w pobliżu zrealizowanej wkrótce po założeniu cmentarza, a obecnie nieczynnej linii kolejowej relacji Opole-Namysłów (il. 2). Cmentarz o pow. ok. 0,14 ha, jest jednym z 18 zachowanych cmentarzy żydowskich na Śląsku Opolskim³⁷. Niemal do końca lat 60. XX w. cmentarz trwał w prawie nienaruszonym stanie. W 1969 r. podjęto decyzję o likwidacji cmentarza, usunięciu nagrobków i rozebraniu domu przedpogrzebowego. Podobne działania objęły teren całego kraju zgodnie z antysemitką polityką prowadzoną przez ówczesne władze Polski. Plan likwidacji cmentarza został jednak zrealizowany w części, usunięto nagrobki z przedniej części nekropolii, pozostawiono te usytuowane w głębi. W latach 2005-

Il. 7. Cmentarz żydowski. Macewa z symbolicznym elementem reliefowym w formie złamanego drzewa (foto M.E. Adamska, 2014).

Ill. 7. Jewish cemetery. The matzeva with a symbolic relief element in the form of a broken tree (photo by M.E. Adamska, 2014).

2009 w oparciu o środki osób prywatnych wykonana została inwentaryzacja nagrobków, przeprowadzono prace rekonstrukcyjne i porządkowe, zabezpieczono i ustawiono kilkadziesiąt macew³⁸.

Zachowane nagrobki zwrócone są na południowy wschód, ku Jerozolimie i usytuowane w rzędach. Są to groby ziemne, z zachowanym w wielu prostokątnym, betonowym obramieniem. Macewy, ustawione na postumentach, mają najczęściej formę pionowej płyty o różnym zwieńczeniu lub obelisku i wykonane zostały w większości z piaskowca, rzadziej z betonu, ze skromną dekoracją plastyczną. W wielu przypadkach w lico macewy wmontowywano cienką płytę epitafijną z innego materiału. W treści epitafiów dominuje składnik informacyjny – imię i nazwisko zmarłego i najczęściej data śmierci, rzadko wyrażona jest pochwała czy żal z powodu śmierci zmarłego. Napisy na przednich stronach macew są wykonane w języku niemieckim, czasami dwujęzycznie, również w języku hebrajskim, często o ozdobnym kroju. Tyłne strony macew posiada-

³³ M. Borkowski, A. Kirmiel, T. Włodarczyk, *Śladami Żydów...op.cit.*, s. 138.

³⁴ H. Łabęcka, *Cmentarze żydowskie...op.cit.*, s. 150.

³⁵ J. P. Woronczak, *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Katowicach, Katowice 1993, s. 6.

³⁶ W dokumentacji dotyczącej cmentarza można znaleźć 1780 r. wskazany błędnie jako data powstania kirkutu, co prawdopodobnie wiąże się z zapisem na płycie pamiątkowej umieszczonej na cmentarzu w Pokoju. M. Rossa, *Członkowie związku...op.cit.*, s. 49.

³⁷ Wśród nich największe to kirkuty w Białej i Opolu. H. Łabęcka, *Cmentarze żydowskie...op.cit.*, s. 152.

³⁸ M. Rossa, *Członkowie związku...op.cit.*, s. 51-53.

ją inskrypcje w języku hebrajskim lub pozostawione są bez tekstów. Większość zachowanych nagrobków pochodzi z XIX w., daty urodzin i śmierci podane są najczęściej zgodnie z kalendarzem gregoriańskim, w pojedynczych przypadkach zgodnie z kalendarzem hebrajskim lub wyjątkowo w oparciu o oba kalendarze. Jedna z najstarszych, zidentyfikowanych macew pochodzi z okresu założenia cmentarza i upamiętnia Berthę Waldeheim zmarłą 26 grudnia 1872 r. w wieku 77 lat³⁹. Macewy o formie płyty zwieńczone są często łukiem odcinkowym lub trójkątem, bardziej dekoracyjne rozwiązania to połączenie trójkąta w środku z ćwiartkami koła po bokach lub półkola z poziomymi odcinkami (il. 7). Macewy o formie obelisku zwieńczone są czterospadowo. Niektóre stele cechują się większą dekoracyjnością, obok inskrypcji pojawiają się motywy roślinne i geometryczne oraz złocenia. Na nielicznych odnalezć można symboliczne elementy reliefowe: złamane drzewo (il. 7) i kwiat odnoszące się do przedwczesnej śmierci zmarłej osoby oraz gwiazdę Dawida jako symbol narodu żydowskiego.

Nekropolia jest ogrodzona niskim, drewnianym płotem i stosunkowo dobrze utrzymana. Cmentarz żydowski w Pokoju został wpisany do rejestru zabytków województwa opolskiego w 1989 r. (nr decyzji 227/89 z 4.12.1989)⁴⁰, jako pierwsza z trzech nekropolii miejscowości i jedyna już zamknięta.

PODSUMOWANIE

Właściciele dawnego Carlsruhe, protestancki ród von Württemberg, w myśl zasady „cuius regio eius religio” (czyje panowanie tego religia) oddziaływali na wyznanie mieszkańców miejscowości pozwalając równocześnie na rozwój wiary katolickiej i mniej licznie wyznawanej religii żydowskiej. Zachowane, zabytkowe nekropolie Pokoju stanowią wyjątkowe świadectwo wielowyznaniowej i wielokulturowej historii miejscowości oraz przywołują pamięć o jej mieszkańcach.

Dwa cmentarze: katolicki i żydowski zostały założone na obrzeżach miejscowości. Pierwotny układ cmentarza katolickiego został oparty o tradycyjne

rozwiązanie kompozycyjne na planie krzyża, które stosowano powszechnie przy zakładaniu niewielkich, wiejskich nekropolii do 1945 r. W przypadku cmentarza żydowskiego pozbawionego alejek główną zasadą regulującą układ pochówków było zwrócenie, sytuowanych w rzędach, nagrobków w kierunku Jerozolimy. Na wyróżnienie zasługuje ewangelicki zespół kościelno-cmentarny, w którym cmentarz został doskonale wkomponowany w owalny obrys placu kościelnego z kościołem Zofii o eliptycznym rzucie, dopełniając jego przestrzeń i tworząc urbanistyczne, ideowe oraz funkcjonalne powiązanie. Głównym elementem kompozycyjnym ewangelickiej nekropolii jest centralna oś stanowiąca przedłużenie poprzecznej osi barokowego kościoła.

Z racji ciągłego użytkowania najlepiej zachowany wydaje się być cmentarz katolicki - obecnie główne miejsce wiecznego spoczynku mieszkańców Pokoju. Cmentarz ewangelicki, choć nadal czynny i użytkowany, wymaga kompleksowej rewaloryzacji drzewostanu, remontu ogrodzenia i alejek oraz konserwacji historycznych obiektów nagrobnych. Zamknięty kirkut w Pokoju, z częściowo zachowanymi nagrobkami, choć jest objęty podstawową opieką, powinien również zostać objęty programem rewaloryzacji.

Historyczne nagrobki trzech cmentarzy to w zdecydowanej większości groby ziemne. Ich rozwiązania cechuje harmonia i estetyka prostoty, część wyróżnia się oryginalnością i wartościami artystycznymi, szczególnie na cmentarzu ewangelickim. Nagrobki cmentarzy: ewangelickiego i katolickiego wpisują się dość często w stylistykę XIX i XX w., ich kompozycje i detale noszą cechy klasycyzmu, secesji, art deco czy międzywojennego modernizmu. Macewy żydowskiej nekropolii silniej łączą się z tradycją, religią i jej symbolizmem. Wyjątkową historię miejscowości dokumentują również epitafia, często osobiste i wzruszające. Zachowane nagrobki świadczą również o dobrym warsztacie i wyczuwaniu estetyki ówczesnych mistrzów kamieniarskich posługujących się swobodnie piaskowcem i granitem, również marmurem, betonem i szkłem. Niestety współczesne obiekty nagrobne rozwiązania zdecydowanie pozbawione, w porównaniu z tymi historycznymi, szczególnych wartości artystycznych.

³⁹ *Ibidem*, s. 65.

⁴⁰ *Wykaz obiektów nieruchomych...op.cit.*

CEMETERIES OF POKÓJ AS EVIDENCE OF MULTICULTURAL HISTORY OF THE VILLAGE

INTRODUCTION

Today's rural municipality of Pokój situated about 30 kilometers north of Opole and surrounded by the woodland constitutes the former *Carlsruhe*, the place with a special history. Until 1945 *Carlsruhe* had been the manor of the Württemberg-Oels dukes, the important cultural and craft centre, and since the 19th century - the recognized regional health resort, too. Here in the middle of the 18th century, Charles Christian Erdmann⁴¹,

Duke of Württemberg-Oels established a hunting park and erected a hunting lodge, that was later replaced by a brick palace. The Duke's manor house was situated in the centre of a layout with a circular square and eight radial avenues (ill. 1). Manor outbuildings were built around the square, and one of the avenues ended with the Evangelical church erected on the elliptical plan. Georg Ludwig Schirmeister⁴², the Duke's architect, designed this rural composition and all the most important edifices. The place was also distinguished by gardens and parks set up on a grand scale. In the second half of the 18th century the French Garden was set up nearby the Palace, and on further located areas the Grand English Park with artificial ponds, canals, hills and other objects of the garden architecture. The French Garden was extended with the Small English Park set up in the first half of the 19th century, displaying landscape park features⁴³.

The new settlement developed concurrently with the construction of the Duke's manor house. The residents mainly took up agriculture and handicraft.

Establishing of the health resort *Bad Carlsruhe*, taking advantage of the climate and natural environment benefits of the area, was the milestone for the development of Pokój. In the 1920ties the health resort was transformed into the miners' sanatorium enjoying great popularity⁴⁴. That was the top ranked health resort, which was evidenced by the publication of the guide book presenting the attractions of the area, including the descriptions of the tourist routes⁴⁵. In 1945 the health resort was completely destroyed.

The development of Pokój until 1945 reflected the growing number of its residents: in 1798 the village population amounted to 952 residents, in 1861 - to 2364 residents, and in 1944 there were 2800 inhabitants⁴⁶. Currently, there are only about 1400 residents living in Pokój. Former *Carlsruhe* community was Evangelical in majority as that was the religion worshipped by the Duke's family. The second largest sub-community group was represented by Catholics. In Pokój Jews also settled down to represent the small sub-community that consisted of approximately 130 Jews at the time of its peak development⁴⁷. In 1861 the village's population of 2364 residents comprised 1411 Evangelical worshippers, 825 Catholics, and 128 Jews⁴⁸. Multiculturalism of the former *Carlsruhe* manifested itself inter alia through coexistence of separate places of worship for each of the three religions. The aforementioned Evangelical church was established as early as in the 18th century and in the second half of the 19th century the synagogue was erected, that was destroyed subsequently in 1938. Catholics first gathered in the building, that had been adapted for this purpose and later in the newly erected chapel, and since the beginning of the 20th century - in the church of the Neo-Baroque style. Until today, within the area of the village three cemeteries separate for each of the religion have been maintained (ill.2).

⁴¹ Charles Christian Erdmann, Duke of Württemberg-Oels (1716-1792), the founder of *Carlsruhe*, reigned for almost half a century. Among his successors, it is worth mentioning e.g. Duke Eugen of Württemberg, a musically gifted commander and Duke Nicholas of Württemberg, who revived the local agriculture and forestry. At the beginning of the 20th century *Carlsruhe* was the property of King William II of Württemberg. The last reigning aristocrat in *Carlsruhe* was Duke Albrecht Eugen, who died in 1954 in Stuttgart. J. Schmidt, *Pokój – Carlsruhe (1748-1945). Monografia*, Urząd Gminy Pokój, Gminny Ośrodek Kultury w Pokoju, 1998, pp. 39-41.

⁴² T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII województwo opolskie, z. 11 miasto Opole i powiat opolski, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1968, pp. 95-101.

⁴³ E. Gosławska, J. Schmidt, *Założenie parkowe w Pokoju, Pokój*. Monografia, E. Gosławska (Ed.), Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój 2015, pp. 75-94.

⁴⁴ I. Spielvogel, M. Migala, K. Spałek, *Opolskie uzdrowiska*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, Opole 2012, pp. 59-65.

⁴⁵ F. Stumpe, *Führer durch Bad Carlsruhe O.S. und seine romantische Vergangenheit*, Schweidnitz 1927.

⁴⁶ J. Schmidt, *Pokój – Carlsruhe...*, *op.cit.*, pp. 49-52.

⁴⁷ M. Borkowski, A. Kirmiel, T. Włodarczyk, *Śladami Żydów*. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska, Muzeum Historii Żydów Polskich, Warszawa 2008, p. 138.

⁴⁸ J. Schmidt, *Pokój – Carlsruhe...*, *op.cit.*, pp. 49-52.

SCOPE OF THE PAPER, AIM, AND STATE OF RESEARCH

The issues of this paper refer to three historic cemeteries: the Evangelical, Catholic, and Jewish located in the village of Pokój in the Opolskie Voivodeship. This article presents the history of cemeteries, characteristics of their layouts and the location in the territory of the rural municipality. It comes forward with the study of the state of preservation based on the field studies, and indicates the individual aesthetic merit of an each respective necropolis.

The pre-war literature referring to the art of Silesia contains a number of valuable photographs of the architectural heritage of Pokój, very few photographs of grave monuments in the Evangelical cemetery in it⁴⁹, the major part of which does not longer exist. The radial composition of the village based on the French models is described in the majority of publications on the history of urban planning.

For dozen or so years now the interest in history and former glory of Pokój has been rising. 17 years after the publication of the first ever monograph by J. Schmidt⁵⁰, in 2015 it was revised, supplemented and published under the editorship of E. Gosławska to contain the history of Pokój since its foundation until the post-war time⁵¹. The history of *Bad Carlsruhe* set up due to the healing springs and healthy climate laying foundations for the health resort, as discovered in the 19th century, is the content of the aforementioned book about the former health resorts in the Opole Silesia⁵². The author of this article has analysed the role of the values of the cultural heritage and natural environment in the local territorial development of the rural municipality of Pokój⁵³. The contemporary history has not been compiled yet including, among others, the history of the Carl Maria von Weber Historical Parks and Gardens Music

Festival, that has been held in the spring season each year in Pokój since 2004⁵⁴.

The above overview of the literature and the state of research show that the cemeteries in Pokój have not been elaborated upon in the comprehensive and cohesive manner, yet, and constitute the subject matter that has been referred to in literature to a limited extent. General information on the cemeteries: Evangelical, Catholic and Jewish is contained in the monograph about Pokój published under the editorship of E. Gosławska⁵⁵. The history of the Jewish community in Pokój has been presented in the paper by M. Rossa, in which one chapter concerns the Jewish cemetery in Pokój⁵⁶. The author, personally involved in the renovation of the cemetery, presents its history altogether with the index of approximately 50 inscriptions on the well-preserved matzevas. The issues of the Jewish cemeteries in the Opole Silesia, constituting the background for the history of the cemetery in Pokój, has been the subject matter of the study conducted by H. Łabęcka⁵⁷. The sources of the information on the Evangelical cemetery are: records and the renovation project commissioned by the Opole Voivodeship Monument Protection Office as well as the short notes on the grave monuments and gravestones contained in the catalogue by T. Chrzanowski and M. Kornecki⁵⁸. This article is an attempt to present cohesively necropolises of Pokój against the background of the village's history.

For the purpose of this paper, the source written materials, both pre-war and contemporary ones: books, monographs, guide books, scientific publications, designs, and planning documentation have been used. Sparsely represented historic cartography and iconography has supplemented the written records. Field and photographic surveys conducted have been the essential element of the study as a whole.

⁴⁹ R. Konwiarz, *Alt-Schlesien: Architektur. Raumkunst. Kunstgewerbe*, Stuttgart 1919

J. von Golitschek, H. Lutsch, *Schlesien Kunstdenkmäler*, t. I, Flechsig, Würzburg 2001.

⁵⁰ J. Schmidt, *Pokój – Karlsruhe...*, op.cit.

⁵¹ *Pokój*. Monografia, E. Gosławska (Ed.), Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój 2015.

⁵² I. Spielvogel, M. Miękała, K. Spatek, *Opolskie uzdrowiska...* op.cit., pp. 59-65.

⁵³ M.E. Adamska, *The role of cultural heritage and natural environment in the local territorial development of the village of Pokój* [in:] *New ideas in planning for territorial development Vol. IV The cultural heritage and environmental values in spatial planning. Case study*, E. Węclawowicz-Bilska (Ed.), Monograph 548. Series Architecture, Tadeusz Kościuszko Cracow University of Technology, Cracow 2017, ISSN 0860-097X, pp. 93-118.

⁵⁴ The biggest event in the musical life of Karlsruhe was a visit of Carl Maria von Weber, a German composer of Romanticism, who stayed at the Duke's court at the beginning of the 19th century and composed there some of his musical works. J. Schmidt, *Pokój – Karlsruhe...*, op.cit., pp. 25-27.

⁵⁵ *Pokój*. Monografia... op.cit.

⁵⁶ M. Rossa, *Członkowie związku synagogałnego w Pokoju na Górnym Śląsku*, *Zeszyty Eichendorffa*, nr 34, 2011, pp. 29-67.

⁵⁷ H. Łabęcka, *Cmentarze żydowskie Opolszczyzny* [in:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 2, *Cmentarze żydowskie*, J. P. Woronczak (Ed.), Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław 1995, pp. 151-154.

⁵⁸ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Katalog zabytków sztuki w Polsce...* op.cit.

EVANGELICAL CEMETERY

As it has been outlined in the introduction, the majority of the former *Carlsruhe* community were the Evangelical residents. In the first years following the foundation of the ducal complex and the settlement they took part in the mass services held in the Duke's manor house and in the Evangelical church in the village of Małoszyce, that was not far away from Pokój⁵⁹. After having obtained the King's permit, the construction works to erect the Evangelical church in Pokój were commenced to be completed in 1775. The church erected on the elliptical plan was located in one of the radial avenues, namely the northeastern avenue, *Kirch Allee*, that is now 1 Maja Street. The avenue and its extension, namely Kościelna Street on the other side of the circular square, make up the sacral axis of the rural complex.

The Evangelical cemetery was set up in the second half of the 18th century⁶⁰ next to the church, and has been designed as the extension of the transverse axis of the church, perpendicularly to *Kirch Allee* (ill.2, 3). Due to the growing number of Evangelical residents in Pokój, the southeastern part of the cemetery was enlarged by the end of the 18th century. Now the shape of the graveyard is similar to an elongate rectangle of approximately 0,7 ha in area, having its southeastern part extended irregularly and the concave line of the elliptical arch in the northwestern part on the side of the entrance. The core design of the cemetery is based on the main avenue, that is the longitudinal axis of the layout, leading from the entrance gate and ending at approximately 2/3 of the length of the cemetery (ill. 3). By the avenue the gravestones of the von Württemberg family and prominent residents were located. Notwithstanding the main axis, the cemetery has no design features such regular sections or lanes. The majority of graves are situated rather randomly, perpendicularly to the main avenue or to one of the delimitation lines down the cemetery, where a small

chapel is situated. The necropolis is fenced and distinguished with its front with the concave arch line fitted into the elliptical plan of the Sophia Church, resting on massive posts with tent-like setting and wooden spans. The main entrance gate, which is also wooden, is crowned with two stone angels that were removed from the space in front of the crypt of the Evangelical church after the World War II.

First of all the members of the Duke's family must be mentioned as those most prominent individuals of the former *Carlsruhe*, who were buried in the

Evangelical graveyard. In the central part of the main avenue, Duchess Louise Stolberg-Gedern, a wife of the second owner of Pokój was buried. Her gravestone is made of a stone convex slab with the relief inscription. The main avenue ends with the tomb of Duchess Wilhelmina Eugenia and Duke Nicholas von Württemberg surrounded by the low wrought fence and covered with ivy. Next to it there is the tomb of Duchess Amalia zu Hohenlohe-Langenburg⁶¹, that is crowned with the 4-metre marble cross also overgrown with ivy. Duke Charles Christian Erdmann von Württemberg-Oels (1716-1792), the founder of Pokój, was buried in the ducal crypt in the Sophia Church⁶².

The significance of the main avenue was also highlighted by the gravestones of prominent residents of the former *Carlsruhe*, that represented artistic merit. In the vicinity of the grave of Duchess Louise, there is a Neoclassical grave monument of Chief Forester Heinrich von Bürgsdorf who died in 1806, in the form of a column supporting the figure of a woman in a musing position. On top of the column there was an urn decorated with a marble relief of the torso of the deceased, which has not been preserved (ill. 4). The author of the sandstone and marble composition is Johann Gottfried Schadow⁶³, the renowned German sculptor, representative of Neoclassicism, the author of the Quadriga on the Brandenburg Gate in Berlin.

On the basis of the registered documents and related records of the Evangelical cemetery elaborated in 2014, the index of 345 gravestones in the necropolis was drawn up: very few of those dating back to the 18th century and the post-war time, a number of those dating back to the 19th century, and those dating

⁵⁹ J. Schmidt, *Parafia ewangelicko-augsburska*, [in:] *Pokój*. Monografia, E. Gosławska (Ed.), Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój 2015, p. 131.

⁶⁰ It is difficult to establish the exact date of cemetery's foundation. In 1968 T. Chrzanowski i M. Kornecki stated that the cemetery had been set out along with the settlement. In the decision from 1992 to enter the Evangelical cemetery into the Monuments' Register, 1755 is given as the year of the necropolis foundation. In the monograph about Pokój published under the editorship of E. Gosławska in 2015, the date of the foundation of the Evangelical cemetery is referred to as about 1755. In the renovation project from 2015, the year 1765 is indicated, the same in which the construction of the nearby Sophia Church was started.

⁶¹ J. Schmidt, *Pokój – Carlsruhe...*, *op.cit.*, pp. 39-41.

⁶² E. Gosławska, *Carl Christian Erdmann von Württemberg-Oels – założyciel Pokoju*, [in:] *Pokój*. Monografia, E. Gosławska (Ed.), Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój 2015, p. 39.

⁶³ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Katalog zabytków sztuki w Polsce...op.cit.*, p. 99.

back to the period of 1900-1945, that prevail⁶⁴. Some of them are just preserved pieces of framing or outlines of former graves. Apart from the main avenue and very few walkways, the area of the cemetery is overgrown with grass and ivy here and there, that cover the bottom parts of historic earthen graves, displaying just pedestals and the plates. Additionally, in the spring season, Siberian Squill blooms, the very blue flowers create a picturesque view against the background of the remaining greenery.

In the north-eastern part of the cemetery, there are graves of soldiers died in the World War I. These are earthen graves with concrete framing, crowned with small metal plates with iron crosses.

The majority of historical burials dating back to both the 19th century and the beginning of the 20th century are earthen graves, in most of the cases with concrete framing, low cast-iron fences here and there, and varied vertical or diagonal elements with inscriptions. Headstones made of granite or sandstone resting on low pedestals, of varied thickness, the thicker ones on the horizontal layout and the thinner ones - in the dip - which is the case with a supporting structure here and there in the form of volute consoles (ill. 5). Apart from inscriptions engraved in granite or sandstone, there are also glass or marble thin epitaph slabs incorporated into pedestals made of different material. There are two unique like tree trunk monuments dating back to the 19th century; one with the oval epitaph plate and the other decorated with oak leaf and acorn motif. Compositions of some of the gravestones dating back to the period of 1900-1945 correspond to the style of Art Nouveau, Art Deco and Neoclassicism. A couple of plates in the form of individually shaped crosses dating back to the interwar period deserve attention too.

The inscriptions, apart from the date of birth and death, contained the information on occupation, kinship and features of the deceased, and in the case of women - the maiden name. Reading the inscriptions on the grave of the Wolffs, one can learn that Ferdinand Wolff, who died in 1904, was a rentier, and the maiden name of his wife Caroline was Biedermann. Grief caused by premature death was also expressed by means of symbolic „Auf Wiedersehen” (See You Again)... German sounding surnames dominate, among surnames of Silesian or Polish origin are: Mokros, Jasny, Wieczorek, Trzewik, Masarczyk.

The contemporary gravestones, the majority of which are concrete faced with granite, made in

compliance with the standard design offered by masonry contractors, most often do not represent any artistic or aesthetic merit.

High greenery contributes to the specific beauty of this picturesque graveyard. As far as the tree stand in the cemetery is concerned, *Thuja occidentalis* is the most common, and solitaires of two English Oaks as well as the Red Leaf European Beech are very much visible. Other species of the high greenery in the cemetery are: *Cupressus nootkatensis*, *Acer platanoides* and the *Fraxinus excelsior*. Some of the tree stand in the cemetery, as well as some of the gravestones and the fences, are overgrown with ivy.

In 1992 the cemetery was registered in the Register of the Monuments in the Opole Voivodeship under the entry number Ks. A. t. I-289/92⁶⁵, and is still open to burials, although the burials are nowadays not often performed due to the fact that the Evangelical community is the minority.

CATHOLIC CEMETERY

The beginning of the Catholic community in Pokój dates back to the end of the 18th century, and at that time it consisted of the Catholic residents of Pokój and neighbouring villages. The independent parish in Pokój was set up in 1903. First holy mass services were held in the former orangery, but the chapel was erected soon afterwards. Due to the growing number of the worshippers and the establishment of the parish, in 1908 the Neo-Baroque church in Pokój was erected designed by the well-known Silesian architect Ludwig Schneider⁶⁶. The Neo-Baroque Catholic church and the Evangelical Baroque church situated on the opposite sides of the central square, in the radial streets extending from the square, make up the sacral axis of the layout and constitute its spatial dominants.

The Catholic cemetery is the newest necropolis in Pokój as it was set up in 1907⁶⁷. It is situated in the southeastern part of the rural municipality, in the former and contemporary outskirts of the village, down Wolności Street (the former *Louisen Allee*), one of the radial avenues. The original layout of the cemetery was the regular, symmetric composition based

⁶⁴ L. Majerczak, *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Pokoju* (mps w WUOZ w Opolu), 2014.

⁶⁵ *Wykaz obiektów nieruchomościabytkowych wpisanych do rejestru zabytków województwa opolskiego*, as of the 31st of May 2017, http://www.wuozopole.pl/images/rejestr/rejestr_nieruchome.pdf, access 2017-11-15.

⁶⁶ K. Rusinek, *Parafia rzymskokatolicka*, [in:] *Pokój*. Monografia, E. Gośławska (Ed.), Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój 2015, pp. 141-144.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 153.

on the rectangular plan with the right angle crossing of two avenues delimitating four sectors. The main avenue ends with the small cemetery chapel with a gable roof with the small bell tower and plastered facade enriched with red ceramic brick details. In the symbolic spot of crossing avenues, the cross was erected constituting a dominant in the plan of the cemetery. That traditional design of the regular layout was most popular in the newly set up cemeteries in rural areas after the beginning of the 19th century, in conformity with the Prussian regulations, in the outskirts of rural and urban areas, distantly from the churches⁶⁸. In recent times the cemetery has been extended eastbound by adding two more rectangular sectors, which has distorted the original cross-based layout.

In accordance with the cemetery-related registered documents dated 1985, approximately 350 gravestones, dating back to the period before 1945, have been preserved. After the World War II and until the 1980s, that number almost doubled. That first period is distinguished with a section of the soldiers' graves – the residents of the former *Carlsruhe*, Catholic parishioners, who died during the World War I (ill. 6). The simple form of earthen graves with concrete framing are crowned with pedestals with the metal plate and iron cross. The regular layout of several rows of gravestones is integrated with the monument commemorating those killed, which takes the form of a vertical block with surnames of soldiers on it, crowned with an iron cross just like the gravestones. The monument is flanked by two spruces. In the cemetery there also is the collective

grave of the residents of Pokój, who were killed in 1945. In the period of 1907-1945 the dead were mostly buried in earthen graves. The gravestones dating back to the first two decades of the 20th century are most often designed to have a stone pedestal crowned with a cross. Among the design solutions dating back to the interwar period one can indicate vertical stone angle-closed, triangle-closed, arch-closed slabs but also concrete slabs shaped in the form of simplified crosses inspired by modern trends. The majority of contemporary concrete graves with stone cladding are mainly typical graves without any specific artistic merit, just like in the case of the Evangelical cemetery.

The high greenery in the Catholic cemetery consists of thujas and spruces planted without a specific

project. The layout of the adjacent park in Pokój in which the old tree stand constitutes the picturesque background of the cemetery draws attention.

Nowadays the cemetery occupies the area of approximately 0,65 ha, is surrounded by the fence of metal spans and brick posts. In 1992 the cemetery was registered in the Register of the Monuments in the Opole Voivodeship under the entry number Ks. A. t. I-285/92⁶⁹, and it is still open to burials as the primary necropolis in Pokój.

JEWISH CEMETERY

In the 17th and 18th century the only town with the Jewish community in the Opole Silesia was Biała, located in the southern part of the today's Opole Voivodeship. The King's edict dated 1812 conferred citizens' rights, equal rights and opportunities to settle down, the right to the choice of profession upon Jews and served the grounds for establishing Jewish communities in the towns of the region⁷⁰. Jews settled down also in Pokój concurrently with the development of the Duke's manor house and the settlement around it. In the 60s of the 19th century, the existing building was adapted to become the Jewish house of prayer, soon afterwards the synagogue was erected, that was burnt down during the „Crystal Night” in 1938. Until now few archives have remained to give evidence of the Jewish community in Pokój, mainly available in the National Archives in Opole. The well-preserved matzevas in the Jewish cemetery constitute the valuable source of information⁷¹. According to those sources, in the end of the 19th century, the Jewish community in Pokój mainly comprised merchants. Other professions included a distiller, dyer, and a butcher. The intellectual elite of the Jewish community in Pokój was then represented by: doctor of medicine Hermann Freund – the founder of the health resort in Pokój and teacher Julius Goldstein⁷². The majority of the residents in Pokój, including Jews, had farmsteads as an additional source of the family income.

In 1845 in the former *Carlsruhe*, 96 Jews were living (4,5% of the total population), and in 1861, the number changed to 128 (5,4% of the total population). Before the break-out of the World War II the population included as few as 42 Jews (2% of the total population)⁷³.

⁶⁸ A. Majdecka-Strzeżek A., *Historyczne cmentarze ogrody pamięci jako wyróżniki krajobrazu kulturowego*, Czasopismo Techniczne, z. 2-A/2012, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, pp. 72-75.

⁶⁹ *Wykaz obiektów nieruchomości...op.cit.*

⁷⁰ H. Łabęcka, *Cmentarze żydowskie...op.cit.*, p. 150.

⁷¹ M. Rossa, *Członkowie związku...op.cit.*, p. 29.

⁷² *Ibidem*, pp. 29-32.

⁷³ M. Borkowski, A. Kirmiel, T. Włodarczyk, *Śladami Żydów...op.cit.*, p. 138.

The cemetery in Biała set up in the first half of the 17th century was the oldest Jewish cemetery in the Opole Silesia. At the end of the 18th century Jewish cemeteries were set up inter alia in Brzeg, Głubczyce and Namysłów, also in Miejsce nearby Pokój. In the 19th century the subsequent cemeteries were set up in many towns and villages in the area of the today's Opolskie Voivodeship, including the former *Carlsruhe*⁷⁴.

The fundamental difference in treatment of a cemetery between Christians and Jews is a diverse perception of its sustainability. In the Christian culture it is allowed to open a grave and to perform a burial ceremony again after the lapse of time that is required mainly due to the sanitary regulations. It is also allowed to close it to burials and intend the land for the other purposes. In the Jewish culture a grave is ultimately sustainable and it must be maintained intact or cannot be intended to the other purposes as long as its location is known⁷⁵.

The Jewish cemetery in Pokój was founded circa 1870⁷⁶. The necropolis was located in the northeastern outskirts of the village, in the vicinity of Opole and Namysłów railway line that was laid soon after the cemetery had been set up, that is not in service any more (ill. 2). The cemetery of approximately 0,14 ha in area is one of 18 Jewish cemeteries that have been preserved in the Opole Silesia⁷⁷. Almost until the end of 1960ties the cemetery was preserved fairly intact. In 1969 it was decided to close the cemetery to burials, to remove gravestones and to demolish the pre-burial house. Such decisions were taken all over the country in accordance with the antisemitism policy of the then government of Poland. The said decision was not fully implemented as the gravestones in the front part of the burial ground were removed and the ones situated in the farther parts of the burial ground were left. In the period of 2005-2009 private funds were allocated to survey, preserve, reconstruct and to clean the gravestones, and a few dozen of matzevas were reset too⁷⁸.

The preserved graves laid in rows are overlooking eastwards, Jerusalem. These are earthen graves

with well-preserved rectangular concrete framing in many cases. Matzevas on pedestals most often take the form of a vertical slab with a varied capstone or an obelisk, and are most often made of sandstone, sometimes of concrete, having some modest artistic decoration. In a number of cases, a thin epitaph plate of a different material was integrated into the front of the matzeva. The epitaph mainly contains name and surname of a dead person and most often the date of death, praise or death grieving is rare. Inscriptions on the fronts on matzevas are made in the German language, sometimes in two language versions, also in the Hebrew language, fairly often in decorative fonts. The back sides of matzevas display inscriptions in the Hebrew language or are left blank. The majority of preserved gravestones date back to the 19th century, dates of birth and death are most often specified in accordance with the Gregorian calendar, in several cases - in accordance with the Hebrew calendar or exceptionally on the basis of both calendars. One of the oldest identified matzeva dates back to the foundation time of the cemetery and commemorates Bertha Waldeheim who died on 26th of December 1872 at 77 years of age⁷⁹. Matzevas in the form of headstones are often crowned with an arch or a triangle, more decorative ones are made of triangles with quarters of a circle on its sides or semicircles with horizontal sections (ill. 7). Matzevas in the form of obelisks are hipped. Some stelae are more decorative in a way that inscriptions are gilded or supplemented with plant or geometric motifs. Very few of them contain symbolic reliefs: a broken tree (ill. 7) or a flower referring to premature death as well as the star of David as the symbol of the Jewish people.

The cemetery is enclosed by the low wooden fence and comparatively well-preserved. The Jewish cemetery in Pokój was registered in the Register of the Monuments in the Opole Voivodeship in 1989 (the decision number 227/89 dated the 4th of December 1989)⁸⁰, as the first one out of three necropolises in the village and the only one to have been closed to burials.

SUMMARY

The owners of the former *Carlsruhe*, the Protestant family von Württemberg, following the rule „cuius regio eius religio” (‘Whose realm, his religion’) influenced believes of the residents concurrently

⁷⁴ H. Łabęcka, *Cmentarze żydowskie...op.cit.*, p. 150.

⁷⁵ J. P. Woronczak, *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Katowicach, Katowice 1993, p. 6.

⁷⁶ In the documentation regarding the cemetery one can find the year 1780 incorrectly indicated as the date of its foundation. It is probably connected with the inscription on the memorial plaque located in the cemetery. M. Rossa, *Członkowie związku...op.cit.*, p. 49.

⁷⁷ The biggest among them are cemeteries in Biała and Opole. H. Łabęcka, *Cmentarze żydowskie...op.cit.*, p. 152.

⁷⁸ M. Rossa, *Członkowie związku...op.cit.*, pp. 51-53.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 65

⁸⁰ *Wykaz obiektów nieruchomych...op.cit.*

allowing for development of the Catholic faith as well as the Jewish religion that had fewer followers. The preserved historic necropolises in Pokój constitute exceptional legacy of multi-religious and multi-cultural history of that place, and commemorate its residents.

Two cemeteries: the Catholic and Jewish were founded on the outskirts of the settlement. The original layout of the Catholic cemetery was based on the traditional design on the cross plan that was common for small rural graveyards before 1945. In the case of the Jewish cemetery without regular walkways, the design priority was to arrange for burials in such a way as to set graves in rows outlooking Jerusalem. The Evangelical church and cemetery complex is singled out by the necropolis that was perfectly fitted into the oval outline of the church square with the Sophia Church based on the elliptical plan, complementing its space and creating urban, ideological and functional arrangement. The central axis that is the extension of the transverse axis of the Baroque Sophia Church is the design priority of the Evangelical necropolis.

The Catholic cemetery, that is currently the major burial ground for the residents of Pokój, seems to be the best preserved necropolis due to the fact that it is still open to burials. The Evangelical cemetery, although it is still open to burials, requires comprehensive renovation of its tree stand, repair of its fence and walkways as well as conservation of historic graves. The Jewish cemetery in Pokój with some of well-preserved gravestones, although taken into care, should be also the subject of renovation works.

The majority of historic graves of the three cemeteries are earthen graves. Their design solutions are characterized by harmony and aesthetic simplicity, some of them single out by uniqueness and artistic merit, especially in the case of the Evangelical cemetery. The gravestones of Evangelical and Catholic cemeteries fit often the design styles of the 19th and 20th century, their compositions and details display the features of the Neoclassicism, Art Nouveau, Art déco or the interwar modern style. The matzevas in the Jewish cemetery are more attached to the tradition, religion, and its symbolism. The exceptional history of former *Carlsruhe* is also evidenced by epitaphs that are often personal and impressively touching. The well-preserved graves prove a good practice and sense of aesthetics of the then masonry artists who had mastered the art of using sandstone and granite, marble, concrete, and glass too. Unfortunately contemporary gravestones in the Evangelical cemetery and the Catholic cemetery are typical in terms of form and content of epitaphs as compared

to the historic ones that are specifically valuable in terms of artistic merits.

LITERATURA

1. Adamska M.E., 2017, Rola wartości dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego w lokalnym rozwoju terytorialnym wsi Pokój [w:] *Nowe idee w planowaniu rozwoju terytorialnego* t. IV *Dziedzictwo kulturowe i wartości przyrodnicze w planowaniu przestrzennym. Wybrane przykłady* (red.) E. Węclawowicz-Bilska, Monografia 548, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, 93-118.
2. Bimler K., 1930, *Carlsruhe in Oberschlesien*, [w:] *Die Neuklassische Bauschule in Schlesien*, H.2, Breslau.
3. Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., 2008, *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Muzeum Historii Żydów Polskich, Warszawa, 138.
4. Chrzanowski T., Kornecki M., 1968, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII województwo opolskie, z. 11 miasto Opole i powiat opolski, Instytut Sztuki PAN, Warszawa, 95-101.
5. Golitschek J., Lutsch H., 2001, *Schlesien Kunstdenkmäler*, Band I, Flechsig, Würzburg.
6. Konwiarz R., 1919, *Alt-Schlesien: Architektur. Raumkunst. Kunstgewerbe*, Stuttgart.
7. Łabęcka H., 1995, *Cmentarze żydowskie Opolszczyzny* [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 2, *Cmentarze żydowskie*, (red.) J. P. Woronczak, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław, 151-154.
8. Majerczak L., 2014, Dokumentacja ewidencyjna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Pokoju (maszynopis w WUOZ w Opolu).
9. Majdecka-Strzeżek A., Historyczne cmentarze ogrody pamięci jako wyróżniki krajobrazu kulturowego, *Czasopismo Techniczne*, z. 2-A/2012, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, 71-76.
10. *Pokój. Monografia*, (red.) E. Gosławska, 2015, Gminna Biblioteka Publiczna w Pokoju, Pokój.
11. Rossa M., Członkowie związku synagogałnego w Pokoju na Górnym Śląsku, *Zeszyty Eichendorffa*, nr 34, 2011, 29-67.
12. Spielvogel I., Migala M., Spałek K., 2012, *Opolskie uzdrowiska*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, Opole, 59-65.
13. Schmidt J., 1998, *Pokój – Carlsruhe (1748-1945). Monografia*, Urząd Gminy Pokój, Gminny Ośrodek Kultury w Pokoju.
14. Stumpe F., 1927, *Führer durch Bad Carlsruhe O.S. und seine romantische Vergangenheit*, Schweidnitz.
15. Woronczak J. P., 1993, *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Katowicach, Katowice.
16. Wykaz obiektów nieruchomości zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków województwa opolskiego, stan na dzień 31 maja 2017 r. http://www.wuozopole.pl/images/rejestr/rejestr_nieruchome.pdf, dostęp/access 2017-11-15.